

**Українські землі у складі
російської імперії
наприкінці XVIII - в
першій половині XIX ст.**

**Лекція №5
16.04.2024**

План

- 1. Економічна політика щодо Гетьманату російської держави.**
- 2. Відродження та розвиток сільського господарства**
- 3. Посилення визиску та закріпачення селян.**
- 4. Колонізація вільних земель**
- 5. Розвиток промисловості, торгівлі та міст**

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
наприкінці XVIII ст.**

Російська імперія на початку 1772 р.
 Австрійська монархія Габсбургів на початку 1772 р.
 Перший поділ Речі Посполитої (серпень 1772 р.)
 Території, які увійшли до складу

Російській імперії
 Австрійській монархії Габсбургів
 Володіння Османської імперії, які упродовж 1774—1791 рр. перейшли до складу

Російській імперії
 Австрійській монархії Габсбургів
1775 Роки приєднання території
 Кордони Російської імперії на 1783 р.
 Ліквідація полкового устрою на Лівобережній Україні (1783 р.)

Кременчук
 Центри та межі губерній і намісництва Російської імперії у 1783 р.
 Цифрами позначено намісництва, створені на українських землях:
1 Новгород-Сіверське **3** Київське **5** Катеринославське
2 Чернігівське **4** Харківське

Другий поділ Речі Посполитої
 Прийняття нової польської конституції (3 травня 1791 р.); спроба оновити державний устрій Речі Посполитої
 Території, які увійшли до складу Російської імперії внаслідок другого поділу Речі Посполитої (січень 1793 р.)

Третій поділ Речі Посполитої
 Дії російських (а), австрійських (б) і прусських (в) військ під час поділу Речі Посполитої
 Район польського повстання на чолі з Т. Косцюшом (березень—грудень 1794 р.) проти іноземних інтервентів
 Території, які у жовтні 1795 р. увійшли до складу
 Російській імперії
 Австрійській монархії Габсбургів
 Пруського королівства

Ліквідація Речі Посполитої як незалежної держави (26 жовтня 1795 р.)
 Кордони держав на 1796 р.
 Межі та центри губерній і земель Російської імперії; королівств і коронних країв Австрійської монархії Габсбургів; провінцій Османської імперії у 1797 р.
 Цифрами позначено губернії:
1 Смоленська **3** Тульська
2 Калузька **4** Саратовська
 Севастополь (Ахтіар) **1784**
 Роки заснування нових міст на місцях старих українських і татарських поселень (у дужках показано старі назви)

Територія України була поділена на дев'ять губерній - по три в кожному регіоні: Харківська, Чернігівська і Полтавська - на Слобожанщині і Лівобережжі; Київська, Подільська і Волинська - на Правобережжі; Катеринославська, Херсонська і Таврійська - в Південній (Степовій) Україні. Вся влада в губерніях здійснювалась губернаторами.

1802 - 1856 - Малоросійське генерал-губернаторство: Полтавська, Чернігівська, Харківська губернії.

1832 - 1914 - Київське генерал-губернаторство: Київська, Подільська і Волинська губернії.

1822 - 1874 - Новоросійське генерал-губернаторство: Катеринославська, Херсонська й Таврійська губернії, Бессарабська область (губернія з 1873 р.).

Адміністративно-територіальний устрій підросійської України

Правобережна
Україна

Лівобережна та
Слобідська Украна

Південна
Україна

Київське
генерал-
губернаторство

Малоросійське
генерал-
губернаторство

Новоросійське і
Бессарабське
генерал-
губернаторство

Київська,
Волинська,
Подільська губернії

Харківська,
Чернігівська,
Полтавська губернії

Катеринославська,
Херсонська,
Таврійська губернії

Адміністративно-територіальний устрій підросійської України

1

Волость — дрібна адміністративно-територіальна одиниця, із якої складався повіт.

2

Повіт — адміністративно-територіальна одиниця, що існувала на українських землях із другої половини XV—XX ст.

3

Губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця в російській імперії із 1708 р.

4

Генерал-губернаторство — адміністративно-територіальна і політична одиниця в російській імперії в 1775—1917 рр., до складу якої входила одна або кілька губерній.

Адміністративно-територіальний устрій підросійської України

Південна Україні

**Чорноморськими портами керували
градоначальники**

- ✓ Повноваження командирів портів
- ✓ Начальники місцевих гарнізонів
- ✓ Коменданти міст
- ✓ За статусом рівні губернаторам

**Пам'ятник градоначальнику та
генерал-губернатору А. де Рішельє в
Одесі. Скульптор І. Мартос. 1828.**

Частка українців у національному складі земель підросійської України на початку XIX ст.

Лівобережжя 98,1%

Слобожанщина 85,9%

Правобережжя 88%

Південна Україна 71%

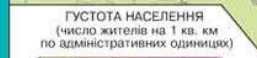
Волинь 74%

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ у СКЛАДІ АВСТРИЙСЬКОЇ та РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ на початку XIX ст.

Цифрами позначено:		
I Смоленська губернія	IV Воронежська губернія	Комітати (Угорщина)
II Орловська губернія	V Саратовська губернія	1 Спаський
III Курська губернія	VI королівство Галичі та Лодомерія	2 Шариский
		3 Землинський
		4 Ужанський
		5 Березький
		6 Угочанський
		7 Мармароський

НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ на початку XIX ст.

— Межа української етнотериторії

— ПІВДЕННІ Історико-географічні райони

Державні кордони на 1800 р.

Межі губерній Російської імперії, земель (королівства) Австрійської імперії та провінцій Османської імперії на 1800 р.

Межі повітів Російської імперії, округів (Галиція та Лодомерія) і комітатів (Угорщина) Австрійської імперії

Межі нових губерній, утворених внаслідок поділу Малоросійської та Новоросійської губерній у 1802 р.

Цифрами позначені нові губернії:

- 1 Чернігівська
- 2 Полтавська
- 3 Катеринославська
- 4 Миколаївська (від 1803 р. Херсонська)
- 5 Таврійська

Сучасні кордони України

Чорноморська оборонна лінія 1792 р., яка захищалася козаками-чорноморцями

Центри губерній і земель Російської імперії, земель (королівства) Австрійської імперії, провінцій Османської імперії на 1800 р.

Центри повітів Російської імперії, округів та комітатів Австрійської імперії

Інші міста

Сучасні назви населених пунктів

Українська етнотериторія у першій половині XIX ст.:

- суцільна
- змішана

Наддніпрянина у складі російської імперії початок XIX ст.

80 % українських етнічних територій у складі російської імперії

Проживає 85% українського населення

Села

VS

Міста

1811 р.
8,7 млн

1863 р.
13,6 млн

1897 р.
23,8 млн

Зростання населення в 9 губерніях

Картина «Святочне Ворожіння». 1888.
М. Пимоненко.

Лівобережжя українці 98,1%

Слобожанщина українці 85,9%

Найбільша національна меншина – євреї

Найбільша національна меншина - росіяни

Українці у містах поступово стають меншістю

Правобережжя українці 88%

Поляки близько 5%, посідали в краї панівне становище.

Другою за кількістю національною меншиною в краї були євреї 3,5%

«Смуга осілості» — територія компактного проживання євреїв, що існувала в Росії в 1791—1917 рр., за межами якої їм було заборонено селитися.

Південна Україна українці 71%

Політика переселення іноземних колоністів

Витіснення кримських татар з Кримського півострову

сербів, поляків, німців, болгар, угорців, євреїв, греків та інші.

З 1783 року до початку ХХ століття Крим залишило щонайменше 800 тисяч кримських татар.

Соціальна структура

1 Дворянство, Духівництво

2 Міщани, купці, ремісники

3 Селяни

Державні (казенні)

Поміщицькі (кріпаки)

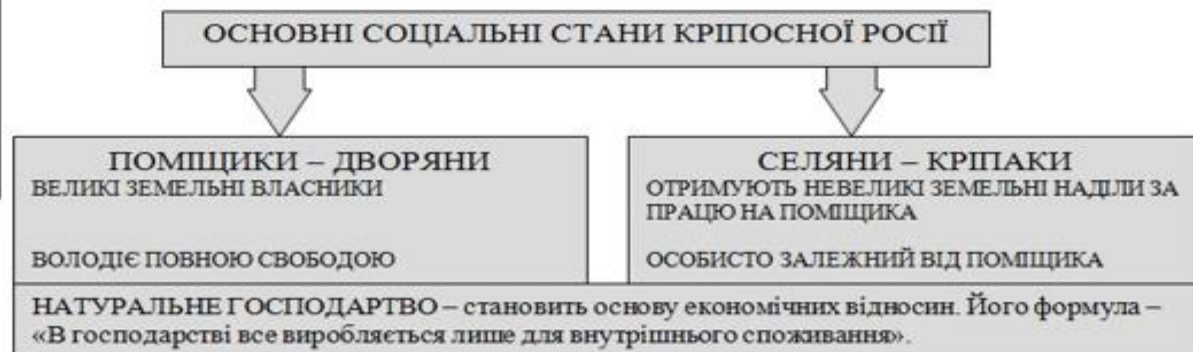
«Дівчина з Поділля»
В. Тропінін

Торгівля кріпаками

Найбільшого поширення кріпосне право набуло на Правобережжі.

На Півдні України деякий час не було кріпацтва.

Поміщики-дворяни були в російській імперії привілейованим суспільним станом.

Економічною основою їх існування була власність на землю з прикріпленими до неї селянами-кріпаками.

Селяни працювали в поміщицькому маєтку. Себе і свою сім'ю вони утримували за рахунок земельної ділянки, яку поміщик надавав їм у користування (селянські наділи). За неї вони відбували панщину і виконували інші повинності. Застосовувалися примітивні знаряддя праці. Праця була малопродуктивною, бо селянин не був зацікавлений в її результатах.

Основу становило натуральне господарство.

1783 році уряд юридично оформив закріпачення селян **Лівобережної України**, а в **1796 р.** законодавчі акти про закріпачення селян були поширені й на **Південну Україну**.

Коли після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) поділу Польщі Правобережна Україна увійшла до складу росії, царський уряд надав місцевим поміщикам всі права російського дворянства, зокрема, – право забирати непокірних кріпаків у Сибір на поселення та на каторжні роботи.

Особливо строкату внутрішню структуру мали **державні селяни**. І.Гуржій перераховує такі групи їх:

- 1) державні селяни, поселені на казенних землях;
- 2) Козаки Полтавської і Чернігівської губерній;
- 3) державні селяни, поселені на власних землях;
- 4) селяни-одnodворці; 5) кіннозаводські селяни; 6) євреї-землероби, поселені на казенних і власних землях;
- 7) частина колишніх старостинських, монастирських, коронних та ін. селян;
- 8) колоністи, поселені на казенних землях і прирівняні до державних селян;
- 9) вільні хлібороби; 10) колоністи на власних або приватновласницьких землях, прирівняні до державних селян;
- 11) селяни, приписані до навчальних закладів, зокрема, – до Київського університету Святого Володимира;
- 12) селяни, що перебували на особливому становищі; 13) вільні люди, поселені на казенних і власних землях;
- 14) одnodворці Правобережної та Південної України; 15) колоністи, що перебували на особливому становищі;
- 16) вільні матроси;
- 17) нижчі військові чини, кантоністи та солдатські діти.

СТАТИСТИКА

Зокрема, в Київській губ. шляхетних землевласників, кожному з яких належало понад **1000 кріпаків**, було лише **75 осіб**, а поміщиків, які володіли від **100 до 500 душ**, – **1055 осіб**

У 1838 р. майже 50% (2738 з 6478) дворян Чернігівської губ. Зовсім не мали селян, а 1 278 поміщиків мали 5 і менше ревізьких душ.

Лише 274 поміщики мали у своїх маєтках більш як
по 100 ревізьких душ

У 1860–1861 рр. на Полтавщині 90,2% поміщиків володіли сотнею душ кожний й лише у 9,8% цей показник становив понад 110
Кріпаків.

Напр. XVIII - пер. пол. XIX ст. починають розвиватися ринкові, товарно грошові відносини.

	Феодальні відносини	Ринкові, буржуазні відносини
Тип господарства	Натуральний – все, що виробляється в господарстві споживається в самому господарстві	Ринковий – все виробляється для продажу
Основні соціальні верстви населення	1. феодал, поміщик, дворянин 2. селяни - кріпаки	1. капіталіст – буржуа 2. найманий вільний працівник
Засоби виробництва	Примітивні. Переважає ручна праця	Використовується машинна праця.

На Лівобережній Україні,
поруч із хліборобством,
було поширене вирощування на продаж тютюну і конопель.
Правобережна Україна
була районом озимої пшениці і цукрових буряків,
Південна Україна
ставала найважливішим районом виробництва товарної пшениці та розведення тонкорунного вівчарства

Одеса. «порто – франко» Поч. XIX ст.
Літографія Ф. Гроса

Розвиток промислових підприємств у містах сприяв зростанню чисельності міського населення.

1817 р. - Одеса оголошена відкритим, вільним портом (порто-франко).

Погрузка хліба на пароплав.

Харків. Базар. Поч. XX ст.

Ознаки появи товарних відносин у поміщицьких господарствах:

1. Зростання виробництва хліба на продаж.
2. Розширення посівів технічних культур.
3. Спеціалізація.
4. СЕЛЯНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ.
5. СЕЛЯНСЬКІ ПРОМИСЛИ

Дворянські маєтності розвивалися прогресивним та регресивним шляхами.

Найосвіченіша частина місцевого поміщицтва, крім землеробства, вела активну промислову діяльність. Зокрема, у 1801 р. в семи (без Херсонської й Таврійської) українських губерніях російської імперії налічувалося загалом 7839 дворянських **гуралень**, які виробили 5060 тис. відер горілки.

Водночас яскравим прикладом товаризації поміщицького господарства і розкладу кріпосницьких відносин у сільському господарстві є розвиток **цукроваріння**.

Ефективним методом підвищення фінансових статків дворянства було заняття **сукнарством**. Багато поміщиків займались одночасно вівчарством і суконним виробництвом.

Відбувався поступовий процес розшарування селян.

Заможні кріпаки, частково або повністю звільняючись з-під влади поміщика, наживали великі багатства. На персональному рівні найколеритнішими постатями в цьому плані слід вважати:

кріпаків сім'ї Галаган Якова і Данила Лесиків (вже у 1835 р. на їх ім'я було оформлено 32 купчі записи);
В.Жванка з села Пісок (у період з 1820 по 1826 рр. дав у борг навколишнім поміщикам 6440 рублів, у 1828 р. мав 272 дес. орної землі, а в 1830-х рр. на підставні прізвища придбав 55 кріпаків);

Окрему групу державних селян Південного регіону **становили іноземні колоністи** на кшталт сім'ї Фальц-Фейнів, силами яких уже з 20–30-х рр. створюються величезні капіталістичні господарства, які спочатку були екстенсивно-тваринницького (мериносове вівчарство), а потім – винятково зернового напрямку

ПРОМИСЛОВІСТЬ

У першій половині ХІХ ст. відбувався еволюційний перехід від ремесла до мануфактури, а від цієї останньої – до фабрики. За час від 1825 до 1860 рр. Кількість промислових підприємств в Україні (без винокурних) зростає більш ніж удвічі. Зі зростанням загальної кількості підприємств збільшувалася вартість їх продукції.

Панівними засобами виробництва все більше ставали не найпотужніші мануфактури, а засновані винятково на машинній техніці **фабрики і заводи**. Слід відзначити швидкі темпи розвитку **механічної справи**. У 1835 р. почав діяти механічний завод Ріхтера в Ромнах, що спеціалізувався на виготовленні молотарок, віялок, січкарень, а також обладнання для промислових підприємств. 1837 року катеринославський купець Заславський збудував майстерню, на якій у наступні 5 років було вироблено 270 молотарок, 120 віялок та обладнання до 230 млинів⁶⁸. У 1839 р. поміщик Потьомкін відкрив аналогічного ж типу завод у м. Кременчук Полтавської губ. З 1841 р. став до ладу завод поміщика Кандиби на хуторі Дмитрівський Конопотського повіту Чернігівської губернії, що забезпечував споживачів молотарками, віялками, свічкарьками, бородами, молотарками, сівалками, сортувалками, вдосконаленими плугами, устаткуванням для олійниць, цукрових і суконних підприємств. 1844 року в Одесі відкрився завод Ф.Фалька, який через деякий час перетворився на великий машинобудівний завод; у Харкові – два ливарно-механічних підприємства купців Р.Плетньова та І.Рижова, а в Києві – завод братів Дегтярьових.

Аналогічні процеси відбувалися й легкій промисловості, де капіталізація швидко поширилася на інші підприємства регіону.

Як слушно зазначав Л.Мельник,
«протягом 40-х рр. XIX ст. питома вага капіталістичних підприємств у суконному виробництві на Україні дедалі більше зростає, натомість поміщицькі заклади, внаслідок конкуренції з боку капіталістичної суконної промисловості Польщі й Центру росії, а також місцевих купецьких мануфактур, зменшують обсяг виробництва і поступово ліквідовуються. У 50-х рр. капіталістичні суконні мануфактури на Україні за обсягом виробництва виходять на чільне місце».

Шляхом технічного прогресу розвиваються й галузі з обробки сільськогосподарської сировини.

У 1846 р. перша парова машина встановлюється на миловарному закладі Пітансьє в Одесі. Наприкінці 50-х рр. у містах Півдня будуються парові млини – первістки майбутньої великої машинної індустрії в борошномельному виробництві України.

Торкнувся поступальний розвиток і морського пароплавства.

Зокрема, вже 1828 року рейси по Чорному морю розпочав збудований у Миколаєві дерев'яний пароплав «Одеса». У березні 1831 р. Одеса отримала зв'язок з Константинополем.

Чумацька і ярмаркова торгівля

1807 рік – 4147 чумаків

(Харківська губернія)

Усі зміни в економічному житті й соціальній сфері, сприяли зростанню темпів і обсягів не тільки внутрішнього, а й зовнішнього товарообміну, важливими проявами яких були **чумакування, візникування, офеньство й прасольництво.**

Розпочавшись на території Східної Наддніпрянщини десь **із середини XVII ст.,** чумацький промисел поступово поширювався на все Лівобережжя й Слобідську Україну, зв'язуючи їх з Кримом (відтіль довозили сіль) та Доном, що давав левову частину наявної тоді на місцевих ринках риби. З включенням Таврії до складу імперії чумакування поширюється також на Волинь (Старокостянтинівщина), Київщину і Поділля, звідки чумаки перевозили на своїх возах-«мажах» в Одесу сотні тисяч четвертей пшениці.

З **соціальної точки зору** в чумакуванні брали участь **дрібномаєткові поміщики, заможні міщани, одновірці, державні** (переважно з Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній) **і поміщицькі селяни**, що володіли як мінімум парою волів, добре обладнаним і пристосованим до тривалих подорожей возом, а також певною сумою грошей («первинним капіталом») для придбання партії необхідних товарів. Крім того, кріпаки, що вирішили зайнятися цим промислом, повинні були сплатити оброк, який часто доходив до 25 і більше рублів сріблом на рік від окремої сім'ї.

Породженням нових, суто капіталістичних умов слід вважати таку форму посередницької торгівлі, як **прасольський промисел**. Започаткований жителями старообрядницьких слобід Чернігівщини й низки населених пунктів Полтавської губернії, він на практиці майже відразу трансформувався в

- а) загони коробейників;
- б) гурти «хлопців» – розносників дрібних партій товару;
- в) козацькі артілі роздрібної торгівлі.

Перші, будучи зорганізовані й проплачені багатими купцями-розкольниками, збирали прасольний товар не тільки в Чернігівській, а й в Орловській, Смоленській, Могильовській, Мінській, Київській, Полтавській губерніях, в Новоросійському краї, на Дону і навіть частково в Кубанській області, причому окремих «хазяїв»-купців обслуговувало 400 і більше коробейників.

З **другого** боку, зазначені вище «розносники» являли собою не що інше, як групи по 8–15 осіб. Розподіляючи між «хлопцями» для міняння товар (голки, серги, персні, гребінці, пояси й т. ін.), купці визначали напрями їх промислу і пункти збору.

В **третьому** випадку ми маємо перед собою самоорганізовані ватаги по 6–10 місцевих козаків на чолі з «отаманом», які, сплативши податки і взявши паспорти, розходилися в різних напрямках, вимінюючи на одержаний від «отамана» голковий товар пір'я, пух, хутрові шкурки, вощину та ін. Пройшовши українські губернії, вони досягали Азовського узбережжя. Зібрані товари отамани здавали купцям-кредиторам.

ЯРМАРКИ

Нова соціально-економічна дійсність першої половини ХІХ ст. зумовила й швидкий розвиток ярмаркової торгівлі. В Україні діяли **10** (із 13 загальноімперських) велетнів торговельних оборотів.

Новою тенденцією розвитку тодішньої ярмаркової торгівлі було створення в ній великих за розмірами **акціонерних товариств**. Зокрема, в 1838 р. виникла Харківська акціонерна компанія на основі об'єднання капіталів багатьох капіталістів-пайовиків в один асоційований капітал, який за статутом мав становити 2 млн руб. асигнаціями. Компанія приймала від поміщиків вовну на зберігання, на комісію, а також для зберігання і продажу

Основні дати:

1764 р. — остаточна ліквідація посади гетьмана.

1772 р. — I поділ Речі Посполитої. Австрійська імперія приєднала Галичину

1774 р. — Кючук-Кайнарджійський мир. росія приєднала українські землі в межиріччі Дніпра й Південного Бугу

1775 р. — остаточна ліквідація царським урядом Запорізької Січі.

1783 р. — підкорення Російською імперією Кримського ханства.

1791 р. — Ясський мир. росія приєднала землі між Південним Бугом та Дністром

1793 р. — II поділ Речі Посполитої. Російська імперія приєднала Правобережну Україну

1795 р. — III поділ Речі Посполитої. Російська імперія приєднала Волинь